

28. Наряд по секретным перепискам по Виленской губернии // ГАРФ. – Ф.102. – Особый отдел. – 4-е делопроизводство. – 1906. – Оп.236. – Д.828. – Ч.6.
29. Хурсан Т.І. Питанні колькаснага вызначэння стараабраднікаў на тэрыторыі ўсходняй Беларусі (другая палова XVIII – XIX ст.) / Т.І. Хурсан // Веснік Гродненскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. – Серыя 1. – 2009. – №1(76). – С. 32-35.
30. Устав общества под названием «Союз Русского Народа». – СПб., б.г. Отечественная типография. – 1906.
31. О легальных политических партиях // ГАРФ. – Ф.102. – Особый отдел. – 4-е делопроизводство. – 1907. – Оп.99. – Д.164. – Ч.1.
32. Канцелярия Главного Совета С.Р.Н. Переписка с Гродненским губернским отделом Союза Русского Народа // ГАРФ. – Ф.116. – Оп.1. – Д.119.
33. Переписка с Гомельским отделом СРН Могилевской губернии // ГАРФ. – Ф.116. – Оп.1. – Д.291.
34. Уполномоченные удостоверения делегатов на съезд С.Р.Н. в ноябре 1911 г. в Москве // ГАРФ. – Ф.116. – Оп.1. – Д.11.

Бондаренко К. М. Особливості складу правомонархічних організацій на території беларуських губерній Російської імперії на початку XX століття

У статті, підготовленій в Могильовському державному університеті ім. А.О. Кулешова Республіки Беларусь, розглядаються, поряд із загальними для всієї Російської імперії соціальними рисами правих партій та союзів, специфічні особливості місцевих монархічних утворень. Автор на основі аналізу архівних матеріалів приходять до висновку, що в більшості відділів та підвідділів загальноросійських правих організацій, що виникли та діяли на території Беларусі на початку XX століття, переважали селяни та міщани, оскільки саме ці категорії населення найбільше потрапили під економічний та соціальний тиск з боку більш сильних польських та єврейських громад. Одночасно в статті відзначається, що в місцевих монархічних організаціях у незначній кількості були представлені робітники, службовці, державні чиновники, інтелігенція, купецтво та дворянство, особливу роль у них відіграло православне духовенство та старообрядницьке населення, що жило переважно у східних регіонах тодішньої Беларусі.

Ключові слова: монархічний рух, монархічні партії та союзи, крайні праві монархісти, центристи, помірковані монархісти, «Союз Русского Народа» (СРН), «Русский Народный Союз имени Михаила Архангела» (СМА), «Союз Русского Народа – обновленческий», «Всероссийский национальный союз» (ВНС), «Русское Краинное Общество» (РОО), соціальний склад, старообрядці.

Bondarenko K. M. Peculiarities of the right-wing monarchic organizations in the territory of Byelorussian guberniyas of the Russian empire in the beginning of the XXth century.

The article was prepared in the Mogilev State A. Kuleshov University and examines the specific differences of the local monarchic formations as well as common for all the Russian empire social features of parties and unions of the right. On the basis of archives materials analysis the author comes to the conclusion that in the majority of departments of All-Russian right-wing organizations, those having appeared and acted in the territory of Belarus consisted mostly of peasants and petty bourgeois, as these categories of people had been most of all under the economic and social pressure of the stronger Polish and Jewish communities. The article at the same time notes that workers, office workers, state officials, intelligentsia, the merchants, and nobility were represented in insignificant quantities in the local monarchic organizations. Orthodox Church clergy and Old Believers, living mainly in eastern parts of Belarus of that time played a special role there.

Key words: monarchic movement, monarchic parties and unions, monarchists of the extreme right, centrists, moderate monarchists, The Union of the Russian People, The Russian National Archangel Mikhail Union, The Union of the Russian People (renovated), The All-Russian National Union, The Russian Outskirts Society, social structure, Old Believers.

УДК: 94 (430):329.14

О. Р. Давлетов

**ГАНС ШЕММ І ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЛІГИ
ВЧИТЕЛІВ: ІЗ ВЕЙМАРСЬКОЇ ДОБИ У ТРЕТІЙ РЕЙХ (1929-1935 РР).**

Стаття присвячена висвітленню політичного портрету і діяльності Ганса Шемма – міністра культури Баварії та засновника Націонал-соціалістичної ліги вчителів.

Ключові слова: Третій рейх, НСДАП, освіта, націонал-соціалізм.

Інтерес до проблеми вивчення генези німецького варіанта фашизму виник серед науковців світу відразу після зародження цього явища. На сьогодні історіографія фашизму вже представлена великою палітрою досліджень, причому найбільшу увагу істориків за минулі десятиліття привертала сюжети, пов'язані зі створенням масової бази, висвітленням політичних портретів нацистської еліти, ідеологічних передумов, власне механізму існування тоталітарної диктатури НСДАП тощо [1]. Кількість наукових розвідок вже давно сягнула позначки 40 000 позицій.

Час існування нацистського панування в Німеччині (1933–1945) – один з найбільш досліджених на сьогодні епізодів німецької історії. У порівнянні з ним, не так багато наукових розвідок присвячено періоду існування націонал-соціалізму у Веймарській Республіці (1919–1933) – періоду, який зі слів Германа Герінга вважається власне «бойовим часом» НСДАП [2]. Саме тому, в даному дослідженні, автор вирішив

зупинитись на біографії одного з маловідомих нацистських функціонерів веймарської доби – Ганса Шемма, політичного діяча, якій обійняв дві значні посади у Третньому рейху – став міністром культури Баварії та головою Націонал-соціалістичної ліги вчителів (далі НСЛВ – О.Д.).

Річ у тому, що незважаючи на вагомий обсяг вже існуючих робіт, присвячених нацизму, історики все ще мають численні лакуни з цієї проблематики. Наприклад, не існує ще загально визнаного трактування щодо термінів «фашизм» чи «нацизм»; маловивченими «залишаються методи, засоби, прийоми поширення нацистської ідеології» [3, с.127], також не розкриті і «проблема співвідношення в нацистській системі панування методів терору, пропаганди та організаційно-політичного впливу, їх взаємозв'язки і взаємодію у різні періоди існування режиму» [4, с.92]. Однією з таких лакун сучасної вітчизняної історіографії дослідження історії НСДАП є саме роль Ганса Шемма у розробці освітньої політики НСДАП, як за часів існування Веймарської Німеччини (1919–1933), так і у Третньому рейху (1933–1935).

Що стосується історіографії даної проблематики, то слід зауважити, що окремі аспекти діяльності безпосередньо Г. Шемма чи освітньої політики націонал-соціалістів частково вже були об'єктом вивчення. Так, багато фактичного матеріалу з цього приводу можна знайти у монографії німецького дослідника Рольфа Ейлерса «Нацистська шкільна політика» [5], що була надрукована у м. Кьольні ще в 1963 р. Беззаперечно цікавою, на наш погляд, є двотомна наукова розвідка дослідника Вольфганга Кайма «Виховання часів нацистської диктатури» [6], що вийшла в м. Дармштадт у 1997 р. Досить плідно працюють над цією тематикою і вчені Об'єднаної Німеччини – В. Шнайдер [7], Г. Міллер-Кіпп [8], С. Герінг [9], Г. Гизеке [10], К. Компіш [11] та інші. Ця тематика не залишилась поза увагою і науковців СНД [12]. Проте при цьому постать Ганса Шемма – міністра культури Баварії та голови НСЛВ – між тим практично не була вивчена. Єдиним винятком є монографія Франца Кюхнеля «Ганс Шемм. Гауляйтер и министр культуры (1891–1935)», що вийшла ще у 1985 р. у м. Кьольні.

Мета даної статті – проаналізувати життєвий шлях, місце і роль Ганса Шемма у здійсненні внутрішньої та освітньої політики НСДАП і за веймарської доби і у Третньому рейху (1919–1945).

Ганс Шемм народився 6 жовтня 1891 р. у м. Байройт, відомому культурному та адміністративному центрі Верхньої Франконії. Батьки були власниками невеличкої майстерні з ремонту взуття у передмісті. Досягши шкільного віку, Ганс перші 5 років ходив до звичайної школи, а потім продовжив освіту у провідному педагогічному закладі рідного міста – Королівському Баварському педагогічному училищі. Серед улюблених предметів Ганса Шемма були біологія та хімія. У 1910 р., вдало склавши випускні іспити, Шемм отримав диплом шкільного вчителя і розпочав професійну кар'єру в навчальних закладах Байройта. Під час Першої світової війни добровільно пішов працювати до місцевого лазарету, де навіть був інфікований туберкульозом (внаслідок цього його не взяли до кайзерівської армії – О.Д.).

У 1915 р. Г. Шемм одружився. У 1917 р. у молодого подружжя народився син.

Під час бурхливих подій Листопадової революції 1918–1919 рр. Шемм вступає до лав добровольчого корпусу – фрайкору Байройта. Саме у складі останнього він буде зачищати м. Мюнхен навесні 1919 р. від революціонерів Баварської Радянської Республіки. У 1920 р. Г. Шемма було призначено керівником науково-дослідної лабораторії в м. Тале (Саксонія – Ангальт), але вже на початку 1921 р. через фінансові труднощі ця установа взагалі припинила існування. Шемм повертається до рідного міста і знову займається викладацькою справою. З 1921 по 1928 рр. він викладає хімію у вечірньому університеті для дорослих. Одночасно Шемм продовжував займатись політичною діяльністю у таборі «фьолькише».

На початку 1923 р. він розпочинає контакти з угрупованнями націонал-соціалістів. 30 вересня 1923 р. відбувається його особисте знайомство з Адольфом Гітлером. У 1924 р. Г. Шемм засновує Союз «фьолькише» у Байройті.

27 лютого 1925 р. Шемм створює в м. Байройт націонал-соціалістську організацію, що протягом року була розгорнута у гау Верхньої Франконії. Отримує партійний квиток НСДАП № 29 313 [13, с.597]. Активно розбудовував структури нацистської партії на теренах Франконії. При цьому Г. Шемм чітко задекларував власні політичні погляди – націоналіста, антисеміта та антикомуніста, не цураючись публічних висловлювань типу «на кожному ліхтарі має бути повішено єврея»; «ми не повинні бути об'єктивними – бо ми німці»; «наших ворогів чекає кривава помста» тощо [14, с.123]. Політична діяльність Шемма не залишилась поза увагою керівництва НСДАП.

28 квітня 1928 р. його було обрано депутатом баварського ландтагу, а у вересні того ж року гауляйтером Верхньої Франконії (з 3.9.1928 по 13.1.1933 рр.). Взагалі завдання гауляйтерів базувались у чотирьох сферах:

- Керівник гау був політичним фігурою округу, який очолює – в галузі політики, культури та економіки.
- Як вищий політичний представник НСДАП у власному окрузі він відповідає за політичний світогляд, виховання та дисциплінованість підлеглих йому керівників.
- У межах округу він має право нагляду за нацистською партією, її підрозділами та спілками.
- Провідною метою його діяльності є будівництво партії та координування діяльності її підрозділів [15, с.16].

Паралельно з цими обов'язками Г. Шемм був ще керівником місцевого осередку нацистського товариства німецької культури, заснованого під проводом Альфреда Розенберга у тому ж 1928 р. [16, с. 34]. Річ у тому, що у другій половині 20-х років минулого століття навколо НСДАП утворилась ціла мережа з так званих допоміжних організацій – понад 30 (нацистська спілка правників, нацистська спілка студентів, нацистська спілка лікарів тощо). Тому заснування Гансом Шеммом 21 квітня 1929 р. Націонал-соціалістичної ліги вчителів (далі НСЛВ – О. Д.) не викликало здивування у німецькому суспільстві. Рішення

щодо створення нацистської організації для вчителів Веймарської Республік було прийнято ще на Другому з'їзді НСДАП у Веймарі у червні 1926 р. [17, с. 25–29]. До того ж ідейним й організаційним предтечею новоствореної структури був діючий ще з початку 1921 р. союз «фолькіше» вчителів Німеччини, який у 1927 р. нарахував приблизно 900 членів [18, с. 125]. У 1929 р. Ганса Шемма було обрано головою НСЛВ, до складу якої вже входило 200 чоловік [5, с. 128]. Веймарської доби у країні існували понад десяток подібного роду інституцій. Серед них домінували: Німецьке Об'єднання вчителів (у 1930 р. – 147 844 члени), Загальне Об'єднання учителів-жінок (40 000 членів), Католицьке Об'єднання вчителів німецького рейху (25 540 членів), Спілка німецьких філологів (30 000 членів) тощо [5, с. 128]. Спочатку інституція під проводом Шемма залишалась регіональною структурою півдня Веймарської Республіки. Під час «великої депресії» 1929–1933-х рр. розпочинається крок за кроком розповсюдження нацистської вчительської ліги країною, також відбувається і збільшення її чисельності. Якщо у 1931 р. до її лав входять вже 2000 педагогів, то в січні 1933 р. вже 11 000 чоловік [5, с. 128].

Одночасно йде вгору і подальша політична кар'єра лідера НСЛВ. Восени 1930 р. Ганса Шемма було обрано депутатом рейхстагу за партійними списками НСДАП. На початку 30-х рр. минулого століття Г. Шемм стає видавцем та редактором нацистської періодици – «Streiter», «Weckruf», «Nationale Zeitung», та друкованого органу НСЛВ «Nazionalsozialistische Lehrerzeitung» («Нацистська газета для вчителів» – О. Д.). З 1 жовтня 1931 р. він також видає тижневик «Kampf fur deutsche Freieit und Kultur» («Боротьба за німецьку волю та культуру» – О. Д.) загальним накладом 20 000 примірників та щодобове видання «Das Frankische Volk» («Народ Франконії» – О. Д.) накладом 10 000 екземплярів. Для цього Г. Шемм навіть заснував у Байройті окреме націонал-соціалістичне видавництво – «Nazionalsozialistische Kulturverlag». З 19 січня 1933 р. Шемма було призначено гауляйтером новоствореного гау Баварська Остмарка, до складу якого ввійшли території відразу 3-х колишніх гау: Верхня Франконія, Нижня Баварія та Оберпфальца. Одночасно Ганс Шемм отримує титул групенфюрера СА (штурмових підрозділів – партійної армії НСДАП – О. Д.). 16 березня 1933 р. губернатор Баварії (рейхштатгальтер – О. Д.) Франц Ріхтер фон Епп запросив Ганса Шемма на посаду комісара баварського міністерства культури та освіти. А вже 13 квітня 1933 р. фюрер особисто призначив Ганса Шемма державним міністром освіти та культури Баварії – назвавши останнього «керівником культурної та виховної справи у Баварії» [19, с. 456]. Однак улюбленою справою Шемма залишалося керування НСЛВ.

У 1933 р. всі регіональні, конфесійні й тематичні об'єднання вчителів Пруссії, а згодом й інших земель Третього рейху поступово злились у єдину структуру – «Націонал-соціалістичну лігу вчителів» під проводом Ганса Шемма. Якщо у грудні 1932 р. до її лав входило 5 тисяч членів, то у грудні 1933 р. – вже 220 тисяч, а на 1937 р. вона об'єднала вже 97 % вчителів країни [5, с. 74]. Голова НСЛВ, триумфуючи, публічно проголосив: «Як славно спостерігати за цим нескінченним проявом все нових і нових обетів вірності нацизму» [5, с. 77]. Приблизно третина з членів цієї спілки вже у 1933 р. вступили до лав власне НСДАП [20, с. 68–69]. Багато хто вступав до НСЛВ чи НСДАП не лише з політичних міркувань:

А) для 70 тис. безробітних вчителів вступ до цих інституцій не здавався зайвим на шляху до пошуку місця працевлаштування [22, с. 172];

Б) «Один народ, одна школа, одна ліга вчителів» – таким було улюблене гасло Ганса Шемма у час, що розглядається, [14, с. 290] – і багато хто з учителів розділяв цю думку;

В) деякі вважали, що єдина загальнонаціональна організація педагогів буде більш ефективною структурою, що покінчить з марним конкуруванням колишніх вчительських товариств веймарської доби;

Г) вчителі початкових та виробничих шкіл з маленьких містечок з великим піднесенням сприймали егалітарні заклики фюрера та його поплічників.

В умовах тотальної уніфікації та націфікації суспільного життя у Німеччині (1933–1935), у зв'язку з тим, що були потрібні нові навчальні плани та нові підручники, Г. Шемм та Бернхард Руст (міністр освіти, науки та культури Третього рейху – О. Д.) організують на теренах Пруссії прискорені курси перепідготовки вчителів у зв'язку з перехідним часом. Великими накладками за бюджетні кошти видаються дидактичні матеріали на зразок «Закони нашої крові», «Національна революція 1933 р.», «5000 років існування свастики», «Чи вмієш ти расово мислити?» тощо.

Сфера освіти й виховання підпала під дію надзвичайних законів «Про захист німецького народу» від 4 лютого 1933 р. і «Про захист народу та держави» від 28 лютого 1933 р. Проте головним інструментом уніфікації став «Закон про відновлення професійного чиновництва» від 7 квітня 1933 р. Прийняття останнього законопроекту і отримання вчителями статусу службовців створило фундаментальну юридичну складову для проведення репресивних акцій в освітянських закладах. На підставі цього акта мали бути звільнені всі вчителі неарійського походження, а також ті, хто не міг дати гарантії лояльності новій нацистській державі. У директивному листі від 18 вересня 1934 р. міністр освіти Третього рейху Б. Руст чітко зазначив, що «провідне завдання школи – виховання молоді, яка має бути готова до служіння народу та Вітчизні, стоячи при цьому на платформі ідей націонал-соціалізму» [16, с. 312]. Маючи за мету посилення саме нацистської складової в навчальній шкільній програмі, Б. Руст у наказі від 13 вересня 1933 р. записав: «У випускних класах всіх шкіл, а також у 9 класах класичних навчальних закладів мають приступити до викладання основ таких предметів, як генетика, расове вчення, демографічна політика тощо... У випадку щільного розкладу ці навчальні години мають бути виділені за рахунок занять з математики та іноземної мови». Згодом, у 1935 р., Б. Руст видав розпорядження під назвою «Расова директива і національна спільнота». У цьому документі «всі викладачі отримали вказівку навчати власних учнів «єству, причинності

та ефективності расових і спадкових проблем» [23, с.331]. На думку міністра Руста, «всесвітню історію треба викладати як історію расово рішучих людей».

Ганс Шемм також ставив перед членами НСЛВ завдання «побудувати у дитячих серцях живий монумент духу, собор німецького знання, що має бути твердіше за сталь чи граніт» [14, с.290]. І далі «Бадьорій, расово повноцінний вчитель, без особистих недоліків, що з любов'ю ставитися до учнів, знайде підхід до душ власних вихованців краще, ніж прибічник формальної педагогіки... Відтепер вже не Ви будете вирішувати де знаходиться істина. Ваше завдання – все оцінювати під кутом відповідності духу націонал-соціалістської революції» [14, с. 299].

З 1 квітня 1934 р. Г. Шемма було призначено керівником Головного управління освіти в Імперському управлінні НСДАП. А з 10 червня того ж року його обрали дійсним членом Комісії НСДАП з вищої освіти. Віднині лідер НСЛВ мав ще більше важелів впливу на освітянські процеси у країні. Великим накладом у Третьюму рейху розійшлась його стаття «На 10 калорій більше характеру». Мова в ній йшла проте, що «мета нашого навчання та виховання – це формування характеру учнів. Ми не маємо за мету зробити їх всіх вченими чи надто грамотними... Реальні цінності, що будуть потрібні дітям у майбутньому, не з'являються у світ внаслідок обгодовування велетенською масою різноманітних знань. Саме тому я кажу: «Треба давати їм на 10 фунтів менше знань, проте на 10 калорій більше характеру» [23, с.330]. Паралельно з формуванням світогляду видавались численні розпорядження міністра освіти Б. Руста та директивні листи лідера НСЛВ Г. Шемма стосовно централізації шкільної освітянської системи та уніфікування шкільної програми взагалі. Наприклад, були заборонені будь-які форми колегіального керування, шкільні батьківські збори та батьківські комітети. Значно обмежені були права учительських колегій, бо за нацистським «фюрер-принципом» вся відповідальність падала на керівника навчального закладу. Одночасно були ліквідовані всі без винятку профспілкові установи та об'єднання вчителів, окрім НСЛВ.

З ініціативи Ганса Шемма, у 1935 р. фюрер підписав декрет, за яким НСЛВ отримав нову назву «Імперський союз вчителів». Відтепер керівництво у ньому було обов'язковим для всіх шкільних педагогічних кадрів. Без квитка цієї структури викладання у школах Третього рейху було неможливим. Саме ця організація відтепер відповідала за здійснення політико-світоглядного виховання всіх шкільних викладачів на платформі НСДАП. Була змінена і організаційна структура екс-НСЛВ. На чолі стояв керівник – Ганс Шемм, який автоматично входив до особового складу головного управління у справах учителів Імперського керівництва НСДАП. Центральний апарат складався з наступних відділів:

- літератури;
- навчального;
- організаційного;
- економічного і правового;
- преси та пропаганди;
- виховання ;
- кадрової політики;
- фінансового;
- ревізійного.

У гау та округах існували відповідні управління НСЛВ, що входили відповідно до штабів гауляйтера чи крейзляйтера. В середині НСЛВ були об'єднані у фахові товариства, в залежності від професійної приналежності:

- Об'єднання I – викладачі вишів (члени Націонал-соціалістичного союзу доцентів);
- Об'єднання II – викладачі повних середніх шкіл;
- Об'єднання III – викладачі неповних середніх шкіл;
- Об'єднання IV – викладачі народних шкіл;
- Об'єднання V – викладачі спеціалізованих шкіл (допоміжні, для людей з вадами зору тощо);
- Об'єднання VI – викладачі торгових, виробничих шкіл, шкіл домогосподарства тощо;
- Об'єднання VII – вихователі дитячих садків, фахівці з позашкільного виховання, викладачі соціально-педагогічних навчальних закладів.

Однак сам Г. Шемм не встиг покерувати модернізованою структурою НСЛВ. 5 березня 1935 р. літак, на якому міністр культури Баварії мав намір вилітати з Байройта до Берліна, зазнав аварії прямо на аеродромі. Від отриманих при цьому поранень Ганс Шемм помер. На посаді голови НСЛВ Шемма змінив перший заступник – Фріц Вехтлер, який не мав ораторських здібностей та харизми загиблого.

Звернення до біографії Г. Шемма дозволяє знову актуалізувати питання стосовно легального прориву НСДАП до влади та внутрішньої політики часів Третього рейху – проблем, що потребують ретельного подальшого вивчення.

Джерела та література

1. Ruck M. Bibliographie zum Nationalsozialismus. – Köln, 1995. – 1428 s. (описано 20 000 досліджень – О.Д.); Ruck M. Bibliographie zum Nationalsozialismus. – Darmstadt, 2000. – 2 Bd. (описано 37 000 позицій літератури – О.Д.). – 1610 s.
2. Göring G. Reden und Aufsätze. – München, 1934. – 391 s.
3. Галактионов Ю.В. Изучение фашизма в СССР (20 – 80-е гг.) // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1990. – С. 126-137.
4. Галактионов Ю.В. Феномен национал-социализма. Нерешенные проблемы истории. Взгляд с рубежа XXI века // Германия и Россия: события, образы, люди. – Воронеж, 2000. – В.3. – С. 91-98.
5. Eilers R. Die nationalsozialistische Schulpolitik, – Köln, 1963. – 253 s.

6. Keim W. Erziehung unter der Nazi-Diktatur. – Darmstadt, 1997. – 2 Bd. – 312 s.
7. Schneider W. Frauen unterm Hakenkreuz. – Hamburg, 2001. – 239 s.
8. Miller-Kipp G. „Auch Du gehörst dem Führer“: Die Geschichte des BDM.- Weinheim, 2002. – 381 s.
9. Hering S. Das BDM – Werk „Glaube und Schönheit“: Die Organisation junger Frauen im Nationalsozialismus. – B., 2000. – 227 s.
10. Giesecke H. Hitlers Pädagogen. – München, 1999. – 416 s.
11. Kompisch K. Täterinnen. Frauen im Nationalsozialismus. – Köln, 2008.- 277 s.
12. Васильченко А.В. Арийский миф Третьего рейха. Мифы и правда. – М., 2008. – 512 с.; Кеворкян К. Опасная книга (феномен нацистской пропаганды)//1stoliza.com.ua/5835.html ; Мюц Ю.Провідні вектори молодіжної політики Третього рейху напередодні Другої світової війни (1936-1939 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Збірник наукових праць. – Рівне, 2009. – В.17. – С.153-156 ; Пленков О.Ю. Тайны Третьего рейха. Спартанцы Гитлера. – М., 2010. – 480 с.; Радионов В. Расовые мифы нацизма – М., 2010. – 384 с. та інші.
13. Залесский К. НСДАП. Власть в Третьем рейхе. – М., 2005. – 672 с.
14. Hans Schemm spricht. Seine Reden und sein Werk / von Dr. G. Kahl-Furthmann. – Bayreuth, 1935.- 412 s.
15. Höffkes K. Hitlers politische Generale: Die Gauleuters des Dritten Reiches: ein biographisches Handbuch. – Tübingen, 1986. – 432 s.
16. Meyer zu Utrup W. Kampf gegen die „jüdische Weltverschwörung“. Propaganda und Antisemitismus der Nationalsozialisten 1919-1945. – B., 2003.-560 s.
17. Zelnhefer S. Die Reichsparteitage der NSDAP in Nürnberg.- Nürnberg, 2002. -330 s.
18. Bölling R. Volksschullehrer und Politik: die Deutsche Lehrerverein 1918-1933. – Göttingen, 1978. – 306 s.
19. Stockhorst E.: 5000 Köpfe – Wer war was im Dritten Reich. – Kiel, 2007. – 732 s
20. Kater M. The Nazi Party: A Sozial Profile of Members and Leaders. 1919-1945.-Cambridge, 1983. – 467 s.
21. Кунц К. Совесть нацистов. – М., 2007. – 400 с.
22. Falter J., Kater M. Wähler und Mitglieder der NSDAP, 1925-1933 // Geschichte und Gesellschaft. – 1993. – №19. – S.155-177.
23. Моссе Д. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма. – М., 2003.-446 с.

Давлетов А. Р. Ганс Шемм и деятельность Национал-социалистической лиги учителей: из веймарской эпохи в Третий рейх (1929-1935 рр).

Статья посвящена освещению политического портрета и деятельности Ганса Шемма – министра культуры Баварии и основателя Национал-социалистической лиги учителей.

Ключевые слова: Третий рейх, НСДАП, образование, национал-социализм.

Davletov O. R. Hans Schemm and the activity of National-Socialistic league of teachers: from Weimar times to the Third Reich (1929-1935)

The article is devoted to cast a new light on a problem of political portrait and activities of minister of culture of Bavaria Gans Schemm. The author analyse the activity of national-socialist league of teachers founded by Gans Schemm.

Key words: the Third Reich, NSDAP, education, national-socialism.

УДК 338.48-44(47+57-87)“1950/1980”

О. Д. Попов

ДАВНІ ВОРОГИ ЧИ НОВІ ДРУЗІ: ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ТУРИСТСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ПОВОЄННИЙ ЧАС

Стаття має за мету охарактеризувати специфіку зарубіжного (виїзного) туризму радянських громадян до Східної та Західної Німеччини у 1950-1980-ті рр. Окрім аналізу інституційних засад, масштабів, географії та змісту радянсько-німецьких туристських зв'язків, автор акцентує увагу на крос-культурному діалозі між вояжерами з СРСР та німцями, зокрема у контексті історичної пам'яті про Другу світову війну.

Ключові слова: туристська подорож, маршрут, екскурсія, історична пам'ять, СРСР, НДР, ФРН

Феномен радянського виїзного туризму досі не став об'єктом системного вивчення для вітчизняних і закордонних дослідників. Окремі праці українських [1; 2], російських [3; 4] та західних [5] істориків не дають ґрунтовної характеристики інституційної системи організації мандрівок громадян СРСР за кордон. Ще менше відомо про різноманітні практики радянських вояжерів (від мікропрактик споживання до меморіальних ритуалів), їхню комунікацію з мешканцями інших країн та емоційно-психологічний клімат у туристських групах. У дослідженнях німецьких авторів детально охарактеризовано розвиток туризму у Східній Німеччині впродовж 1950-1980-х рр. [6; 7; 8], але в них не приділяється достатньої уваги «радянському питанню».

Мета дослідження – охарактеризувати значення «розділеного простору» Німеччини як об'єкта зарубіжного (виїзного) туризму радянських громадян у післявоєнний період, включаючи як рівень офіційної організації туристського обміну, так і рівень особистих контактів громадян трьох країн – СРСР, Німецької